

SOMOGYI GYULA

Dekonstrukció és etika között*

A trauma alakzatai Shoshana Felman és Cathy Caruth írásaiban

Simon Critchley *The Ethics of Deconstruction: Derrida and Levinas* című könyvében arra keresi a választ, hogy „mi köze lehet a dekonstrukciónak az etikához, ha nem az, hogy a dekonstrukció radikálisan megkérdőjelezi az etika lehetőségét?”¹ A kérdés nem meglepő, hiszen sokan vádolták a dekonstrukciót azzal, hogy a nyelvi és a retorikai struktúrák vizsgálata miatt rendre elmaradt az etika, a referencialitás, a politika, vagy a történelem kérdéseinek egyre sürgetőbb tisztázása. Ez a vád nyilvánvalóan egy olyan logikára épül, amely az egyes dekonstruktív gondolkodók és kritikusok közötti különbségeket összemossa, hogy egy monolitikus narratívát hozzon létre a dekonstrukcióról, ami sebezhetőbbé teszi azt a kritikákkal szemben. A dekonstrukció történetéről és alakzatairól szóló narratívákban általában megkülönböztetik egymástól a Jacques Derrida-féle filozófiai dekonstrukciót a Paul de Man neve által fémjelzett amerikai dekonstruktív kritikától, ami a jelenség két igen eltérő megközelítési módját rejteli.² Critchley könyve elsősorban Derrida filozófiájáról állapítja meg, hogy az már kezdettől fogva etikai jellegű volt, így mindvégig foglalkoztatták a politika, a történelem, vagy az igazságosság kérdései. De Man írásainak legújabb értelmezői, például Kulcsár-Szabó Zoltán, pedig arra hívták fel a figyelmet, hogy a referencia, az etika, a politika, vagy a történelem problémái folyamatosan gondolkodásának homlokterében álltak.³ Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a dekonstruktív kritika a nyelv anyagosságával való szembenézés során sem kérdőjelezte meg az etika, a politika, vagy a történelem fontosságát, mindössze azt konstata-
ta, hogy a referencialitás humanista modellje nem ad megfelelő magyarázatot a felmerülő problémákra.⁴

Ezeknek a kérdéseknek a dekonstruktív kritikán belüli tisztázása azután kapott jelentős hangsúlyt, miután előkerültek de Man kollaboráns írásai, amelyek az egyik legkomolyabb ideológiai és teoretikus vitát váltották ki az 1980-as években, és amelyek kétségbe vonták a de Man-féle pedagógiai imperatívuszt, és egészen más színben tűn-

* A tanulmány az *After de Man: Transformations of Deconstruction in Contemporary Literary Theory* című doktori disszertációm *Deconstruction and Trauma Theory* c. fejezetén alapul, ahol az esszében vizsgált alakzatokat jóval részletesebben veszem szemügyre, kiegészítve Ralph Waldo Emerson és Torquato Tasso szövegeinek elemzésével.

¹ Simon CRITCHLEY, *The Ethics of Deconstruction: Derrida and Levinas*, Edinburgh, Edinburgh UP, 1999, 2. Ha nincs külön jelezve a fordító a lábjegyzetben, akkor a fordítások minden esetben a sajátjaim. (S. Gy.)

² Robert EAGLESTONE, *Ethical Criticism: Reading After Levinas*, Edinburgh, Edinburgh UP, 1997, 65.

³ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Tetten érhetetlen szavak: Nyelv és történelem Paul de Mannál*, Bp., Ráció, 2007.

⁴ Cathy CARUTH, *Introduction: The Insistence of Reference = Critical Encounters: Reference and Responsibility in Deconstructive Writing*, ed. Cathy CARUTH, Deborah ESCH, New Brunswick, Rutgers UP, 1995, 1–8.

tették fel a dekonstrukció politikához és etikához fűződő viszonyát.⁵ A háborús írárok felfedezése rámutatott a de Man-szövegek háttérében megbújó „politikai tudattalanra”, ami a dekonstruktív kritika elméleteinek hisztérikus tagadásához vezetett.⁶ Ennek ellenére mégis úgy látszik, hogy az 1990-es években kialakuló, részben Shoshana Felman és Cathy Caruth által kidolgozott és a dekonstrukció „etikai fordulata” egyik legfontosabb alakzataként értelmezhető traumaelmélet nagyban támaszkodott de Man írásaira.⁷ Felman és Caruth tehát olyan kérdéseket gondolnak tovább a könyveikben, amelyeknek a kidolgozására 1983-as halála miatt de Mannak már nem volt lehetősége.⁸

Robert Eaglestone *Ethical Criticism: Reading After Levinas* című könyve meggyőzően mutatja be azt a folyamatot, ahogy az angolszász kritikában egyre inkább megkérdőjeleződött a modernista etikai beszédmód, majd ahogyan újraértelt formában visszatért Martha Nussbaum és J. Hillis Miller írásaiban. Azonban Eaglestone számára sem Nussbaum, sem Miller etikai kritikája nem nyújt megfelelő alapot a szövegek fenomenális és materiális dimenzióinak elemzéséhez, ezért, Critchley-hez hasonlóan, Emmanuel Lévinas etikai filozófiájához fordul, amelynek segítségével az irodalmi szövegek etikai olvasásának újragondolt modelljét hozza létre. Úgy gondolom, hogy Eaglestone olvasásmódja mellett Felman és Caruth írásai másfajta alternatíváját adják az etika megközelítésének: míg Lévinas filozófiájában problémát jelent az etika, a művészet és a pszichoanalízis közötti átjárás,⁹ addig a traumaelmélet kifejezetten az irodalom alakzatainak és az irodalmiság fogalmának segítségével létesít kapcsolatot a pszichoanalízis, a dekonstrukció és az etika diskurzusai között.¹⁰ Ortwin de Graef szerint „Caruth traumaelmélete egy olyan etikai regisztert használ, amelyet de Man munkái nem vállalnak fel, de nem is tagadnak. [...] A traumaelmélet tekinthető a keményvo-

⁵ KULCSÁR-SZABÓ, *i. m.*, 257; Dominick LACAPRA, *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*, Ithaca, Cornell, 1994, 135.

⁶ EAGLESTONE, *i. m.*, 95; Martin MCQUILLAN, *Paul de Man*, London, Routledge, 2001, 98.

⁷ Susannah RADSTONE, *Trauma Theory: Contexts, Politics, Ethics*, Paragraph, 2007/1, 9–29, 11.

⁸ Ortwin DE GRAEF, *Introduction: The Instance of Trauma*, European Journal of English Studies, 2003/3, 247–255.

⁹ EAGLESTONE, *i. m.*, 156; BÉNYEI Tamás, Z. KOVÁCS Zoltán, *Az etikai kritikáról*, Helikon, 2007/4, 469–498, 489–490. Lévinas pszichoanalízishez fűződő viszonyáról lásd Simon CRITCHLEY, *Az eredendő traumatizáltság: Lévinas és a pszichoanalízis*, ford. SEREGI Tamás, Helikon, 2007/4, 635–648.

¹⁰ Az etikai kritika és a traumaelmélet, némi megkésettéssel ugyan, de kezd meghonosodni a magyar kritikai diskurzusban is, gondolhatunk például a *Helikon* Bényei Tamás és Z. Kovács Zoltán által szerkesztett etikai kritikáról szóló, 2007/4-es számára, vagy Sári B. László és Túry György írásaira. SÁRI B. László, *A hattyú és a görény: Kritikai vázlatok irodalomra és politikára*, Pozsony, Kalligram, 2006; TÚRY György, *Amerikai etikai kritika: Irodalom- és kultúratudományi vizsgálódások a késő huszadik századból*, Bp., Kijárát, 2009. A traumaelmélet honi recepciójának felerősödésében kétségtelenül jelentős szerepe van Kertész Imre 2002-es irodalmi Nobel-díjának is: monografikus igénnyel például Szirák Péter és Vári György néz szembe a Kertész-életművel, míg Menyhért Anna *Elmondani az elmondhatatlant* című kötete termékenyen járul hozzá a traumaelmélet magyar kritikai diskurzusba való bevonásához. SZIRÁK Péter, *Kertész Imre*, Pozsony, Kalligram, 2003; VÁRI György, *Kertész Imre: Buchenwald fölött az ég*, Bp., Kijárát, 2003; MENYHÉRT Anna, *Elmondani az elmondhatatlant: Trauma és irodalom*, Bp., Ráció, 2008.

nalas dekonstrukció által elhanyagolt etikai szubsztancia felszabadításaként, hiszen az elmélet a kanonikus szövegek retorikai olvasatában újra és újra kimutatott megértésnek való ellenszegülést a trauma mátrixaként fogalmazza újra.¹¹ Más szavakkal, ahogy Dominick LaCapra fogalmaz, a de Man retorikai olvasataiból ismert olvashatatlanság-fogalom Felman és Caruth szövegeiben „a trauma alakjában tér vissza”.¹²

A trauma és az irodalmiság

Sok gondolkodó úgy tekint a holokausztra, mint a történelem folyamát roncsoló, par excellence reprezentálhatatlan eseményre, s ezzel a gesztussal a (negatív) fenséges fogalmával hozzák kapcsolatba.¹³ Az így felfogott traumatikus esemény ellenáll a megértésre irányuló kísérleteknek, és csak törésként íródhat bele a történeti narratívákba, mégis szükség van a reprezentációjára, ha valahogyan számot akarunk vele vetni, akár egyéni, akár kulturális tapasztalatként.¹⁴ A traumatikus események túlélőinek szükségük van arra, hogy történetüket – a szimbolikus rendbe való visszatérés reményében – koherens narratívába foglalhassák: ezért különösen fontosak azok a narrációs aktusok, amelyek tanúságtételekben, önéletrajzokban vagy naplójegyzetekben öltöttek testet. Ernst van Alphen tézise szerint ezek a műfajok „közvetlen” hozzáférést biztosítanak a traumatikus helyzet által ellehetetlenített tapasztalatokhoz.¹⁵ Felman és Dori Laub véleménye szerint a holokauszt tapasztalata „eltörölte a tanúságtétel lehetőségét”,¹⁶ hiszen megfosztotta az áldozatokat a nyelvtől, amelynek segítségével reprezentálhatóak lettek volna az átélt események.¹⁷ Felman e nyelvtől való megfosztatással helyezi szembe a művészet és különösen az irodalom szubjektivitást reafirmáló diskurzusát, amely lehetővé teszi az olvasás során a másik szenvedésével való viszony kialakítását is. Sok művész, filozófus és kritikus mutatta ki azokat a paradoxonokat, amelyek a holokauszt esztétikai tapasztalattá alakítása miatt keletkeznek, gondolhatunk itt Elie Wiesel vagy

¹¹ DE GRAEF, *i. m.*, 251–252. Míg de Graef értelmezése viszonylag deskriptívnek és neutrálisnak tekinthető, addig LaCapra egyértelműen kritikaként fogalmazza meg hasonló nézeteit. Dominick LACAPRA, *History and Memory after Auschwitz*, Ithaca, Cornell UP, 1998, 208; Dominick LACAPRA, *Writing History, Writing Trauma*, Baltimore, The Johns Hopkins UP, 2001, 107.

¹² LACAPRA, *Writing...*, *i. m.*, 184.

¹³ BRAUN Róbert, *Holocaust, elbeszélés, történelem*, Bp., Osiris, 1995, 40; LACAPRA, *Writing...*, *i. m.*, 190; LACAPRA, *History...*, *i. m.*, 2; LACAPRA, *Representing...*, *i. m.*, xi; James BERGER, *Trauma and Literary Theory*, *Contemporary Literature*, 1997/3, 569–582, 573.

¹⁴ Ernst VAN ALPHEN, *Caught by History: Holocaust Effects in Contemporary Art, Literature, and Theory*, Stanford, Stanford UP, 1997, 12.

¹⁵ *Uo.*, 11.

¹⁶ Shoshana FELMAN, Dori LAUB, *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, New York, Routledge, 1992, 80.

¹⁷ Shoshana FELMAN, *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century*, Cambridge, Harvard UP, 2002, 125.

Theodor Adorno sokszor idézett mondataira.¹⁸ Mégis úgy látszik, hogy az irodalom a trauma tapasztalatának egy olyan dimenzióját képes láttatni, amely a filozófia vagy az elmélet számára nem érhető el.¹⁹

A Laubbal közösen jegyzett *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History* (1992) című könyvében Felman számot vet a referencialitás, a reprezentáció, a történelem, a trauma és a holokauszt legfontosabb kérdéseivel.²⁰ A *Testimony* kiemelkedően fontos dokumentumává vált az 1990-es éveknek, és a Caruth által szerkesztett *Trauma: Explorations in Memory* (1995) gyűjteményes kötettel valamint az *Unclaimed Experience* (1996) című Caruth-monográfiával az irodalom- és kulturális kritika új diskurzusát nyitotta meg.²¹ Petar Ramadanovic szerint „bár nem Felman volt az első, aki használta a fogalmat az irodalom- és kultúratudomány kontextusában”, ebben a könyvben „alakul át a trauma e terület alapvető fogalmává”.²²

A *Testimony* egyszerre próbálja meg a trauma tapasztalatát az irodalom és a pszichoanalízis perspektívájából szemügyre venni, egymást kiegészítő, kölcsönösen gazdagító területként gondolva el a két diszciplínát.²³ Felman és Laub az irodalmat a tanúságtétel egy formájaként gondolja el, amely akkor is készen áll a megszólalásra, amikor a tudás minden más formája képtelen a traumatikus tapasztalat megragadására.²⁴ Emellett, de Manhoz hasonlóan, Felman a korai írásaiban az irodalmiságot („*la chose littéraire*”) a nyelv retorikai potenciáljával azonosítja,²⁵ valamint az irodalom és a pszichoanalízis közötti konstitutív különbséget egy retorikai alakzat, az irónia meglétében vagy hiányában látja.²⁶ Míg az új kritika az iróniára egyfajta stabili-

¹⁸ Elie WIESEL, *For Some Measure of Humility*, Sh'ma, 1975/100, 314; Theodor W. ADORNO, *Cultural Criticism and Society* = T. W. A., *Prisms*, transl. Samuel M. WEBER, Shierry WEBER, Cambridge, MIT Press, 1983, 17–34, 23; Theodor W. ADORNO, *On Commitment*, transl. Francis McDONAGH, *Performing Arts Journal*, 1979/3, 58–67, 61. Adorno kijelentéseinek értelmezéséhez lásd még LACAPRA, *Memory...*, *i. m.*, 181.

¹⁹ LACAPRA, *Writing...*, *i. m.*, 183.

²⁰ FELMAN, LAUB, *i. m.* A két szerző által írt szövegrészek viszonyáról lásd Michael BERENBAUM, *When Memory Triumphs*, *The Oral History Review*, 1995/2, 91–95, 93; Sara R. HOROWITZ, *Rethinking Holocaust Testimony: The Making and Unmaking of the Witness*, *Cardozo Studies in Law and Literature*, 1992/1, 45–68, 66. Alapvetően egyetértek Horowitzcal, aki a könyv igazán radikális belátásait elsősorban Felmannak tulajdonítja.

²¹ Sandor GOODHART, *The Witness of Trauma: A Review Essay* = *Modern Judaism*, 1992/2, 203–217, 203; RADSTONE, *i. m.*, 9; *Trauma: Explorations in Memory*, ed. Cathy CARUTH, Baltimore, The Johns Hopkins UP, 1995; Cathy CARUTH, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, Baltimore, The Johns Hopkins UP, 1996.

²² Petar RAMADANOVIC, *Introduction: Trauma and Crisis*, *Postmodern Culture*, 2001/2.

²³ FELMAN, LAUB, *i. m.*, xiii, 15; *Literature and Psychoanalysis: The Question of Reading: Otherwise*, ed. Shoshana FELMAN, Baltimore, The Johns Hopkins UP, 1982, 9.

²⁴ FELMAN, LAUB, *i. m.*, xx.

²⁵ Shoshana FELMAN, *Writing and Madness: Literature/Philosophy/Psychoanalysis*, transl. Martha Noel EVANS, Palo Alto, Stanford UP, 2003, 27.

²⁶ *Literature and...*, *i. m.*, 8.

záló erőként tekintett,²⁷ addig de Man retorikai elmélete a nyelv destabilizáló erejének és a megértés esetlegességének paradigmaticus mintáját látta ebben az alakzatban.²⁸ Hasonlóan beszél az irodalomról Caruth *Unclaimed Experience* című könyvében: „egy nyelv, amely ellenáll a megértésnek, ugyanakkor igényt is tart rá”²⁹ Szerinte „az irodalom, a pszichoanalízishez hasonlóan a tudás és a nem-tudás komplex viszonyára kérdez rá. És éppen ezen a ponton, ahol a tudás és a nem-tudás keresztezi egymást, találkozik az irodalom nyelve és a trauma tapasztalatának pszichoanalitikus elmélete.”³⁰ Ez az irodalomban benne rejlő, egyszerre „tudásként” és „nem-tudásként” jellemzett tapasztalat teremti meg de Graef szerint a homológiát a trauma pszichoanalitikus elméletével.³¹ A traumaelmélet tehát egy olyan pont, melynek tágabb vonzaskörében az irodalom, a retorika, a megértés, a történelem, a textualitás és a materialitás kérdései egyaránt feltűnnek.

Felmanhoz hasonlóan Szirák Péter és Menyhért Anna is úgy látja, hogy nemcsak a trauma tapasztalatának irodalmi reprezentációi determináltak a retorika által, hanem magának a holokausztnak a megtörténtét is bizonyos retorikai mechanizmusok tették lehetővé.³² Felman szerint ugyanis a náci ideológia arra törekedett, hogy „láthatatlanná tegye” a zsidókat: nevek helyett a haláltáborok foglyai számokat kaptak, s még a holttesteikre is csak *Figuren*-ként (azaz figurákként) lehetett hivatkozni, ami magát a nyelvet is az erőszak, a kitörlés és az arcrongálás (defacement) színterévé tette.³³ Ha a nyelv maga is „bűnös”, akkor hogyan lehet eszköze a személyes vagy kulturális értelemben vett gyógyulásnak?

²⁷ Cleanth BROOKS, *Az irónia mint strukturális elv*, ford. VÁMOSI Pál = *A modern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, Bp., Osiris, 1998, 347–356.

²⁸ E tanulmány keretei között csak jelezni lehet azt a szellemi utat, amelyet de Man bejárt az irónia kapcsán, és amelynek legfontosabb állomásai *A temporalitás retorikája*, a *Mentegetőzések (Vallomások)* és *Az irónia fogalma* című tanulmányok, és amelyben az irónia a tudat és az önreflexivitás problémájától egészen a megértés alapvető problémájává válik. Paul DE MAN, *A temporalitás retorikája*, ford. BECK András = *Az irodalom elméletei I.*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1996, 5–60; Paul DE MAN, *Mentegetőzések (Vallomások)* = P. d. M., *Az olvasás allegóriái: Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*, ford. FOGARASI György, Szeged, Ictus, 1999, 373–404; Paul DE MAN, *Az irónia fogalma* = P. d. M., *Esztétikai ideológia*, ford. KATONA Gábor, Bp., Janus/Osiris, 2002, 175–203. Erről lásd még Kevin Newmark és Antal Éva írásait. Kevin NEWMARK, *Traumatic Poetry: Charles Baudelaire and the Shock of Laughter = Trauma:..., i. m.*, 236–255; ANTAL Éva, *Túl az irónián: Retorikus olvasatok*, Bp., Kijarat, 2007. A holokauszt kontextusában a kortárs elmélet mellett az irodalom is fontos szerepet szán az iróniának mint a megértés lehetőségét problematizáló alakzatnak. Kertész Imre *Sorstalansága* (1975), Tadeusz Borowski *Kővilágja* (1948), vagy Martin Amis *Time's Arrow* (1991) című regénye egy groteszk-ironikus perspektíván keresztül mutatja be a holokauszt megértésnek ellenszegülő tapasztalatát, megnehezítve az antifasiszta nézőpont kialakításának lehetőségét. Lásd SZIRÁK, *i. m.*, 54, 73–74.

²⁹ CARUTH, *Unclaimed...*, *i. m.*, 5.

³⁰ *Uo.*, 3. Vö. RAMADANOVIC, *i. m.*, 2.

³¹ DE GRAEF, *i. m.*, 252.

³² SZIRÁK, *i. m.*, 41, 54; MENYHÉRT, *i. m.*, 73–74.

³³ FELMAN, LAUB, *i. m.*, 209–210.

Bizonyos szempontból a holokausztról írott összes irodalmi vagy filozófiai munka abból a felismerésből születik, hogy a nyelv és a tapasztalat összeegyeztethetetlen egymással. E náci retorika ellenében ható, tanúságtételként értett művészet/irodalom képes lehet visszanyerni ezeket a testeket a láthatatlan ürességből. Felman számára a prozopopeia lesz az az alakzat, amely a nyelv segítségével újra arcot, ezáltal szubjektivitást ad a náci gépezet által felőrölt testeknek. Míg a *What Does a Woman Want?* című könyvben a prozopopeia elsősorban a politikai reprezentáció eszközeként jelent meg, felmutatva annak paradoxonait (ki beszélhet kinek a nevében),³⁴ addig a traumaelméletben az alakzat egyfajta etikai dimenzióra tesz szert, részben Lévinas filozófiájának köszönhetően, aki az etikai filozófiát megalapozó másik alapvető másságát az arc figurájával írta le.³⁵ A prozopopeia tehát a felépülés (recuperation) stratégiájává válik, amely visszaszerzi a másikat a felejtés homályából. Ennek a folyamatnak nem lehet eszköze az emlékezet, hiszen az képtelen totalizálni a traumatikus tapasztalatokat, ezért a túlélő narratívájának felépítése mindig egy performatív folyamat, amely feltételezi a megszólítható másik empatikus jelenlétét.³⁶ Felman éppen ennek a megszólítható másikkal az eltűnésében látja Paul Celan *Todesfuge* című versének a megrendítő erejét: az aposztrofikus struktúrák versbeli összeomlása Felman olvasatában nemcsak az én szövetének lebomlásával, hanem a holokauszt esztétikai tapasztalatként való ábrázolásának lehetetlenségével is szembesít minket.³⁷ Hasonlóan a prozopopeiához, az aposztrofé alakzata mögött újfent egy etikai imperatívuszt találunk, a megszólítható másik újraalkotására való törekvést. Az áldozatok és a tanúk arcának és hangjának művészet általi visszaszerzésében Felman szerint kulcsszerepe volt Claude Lanzmann *Shoah* (1985) című filmjének, amely különböző szövegek, nézőpontok és nyelvek segítségével idézte meg a tanúk hangját.

Trauma, igazságszolgáltatás, irodalom

A traumaelméletben fontos szerepet betöltő tanúságtétel jogi diskurzusból származó alakzata Felman 2002-ben kiadott *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century* című könyvében tér vissza eredeti kontextusába. A könyvet tekinthetjük a *Testimony* folytatásának, hiszen az újabb kötet az egyéni és a kulturális traumák begyógyíthatóságának kérdését járja körül az igazságszolgáltatás és irodalom kettős perspektíváján keresztül. Felman hipotézise szerint minden per „egy sérüléshez vagy

³⁴ Shoshana FELMAN, *What Does a Woman Want?: Reading and Sexual Difference*, Baltimore, The Johns Hopkins UP, 1993, 14.

³⁵ Lásd Emmanuel LÉVINAS, *Teljesség és végtelen: Tanulmány a külsőről*, ford. TARNAY László, Pécs, Jelenkor, 1999, 161. Vö. EAGLESTONE, *i. m.*, 117, 121; CRITCHLEY, *i. m.*, 5; Jill ROBBINS, *Visage, Figure: Reading Levinas's Totality and Infinity*, Yale French Studies, 1991, 135–149, 139.

³⁶ FELMAN, LAUB, *i. m.*, 5, 68.

³⁷ *Uo.*, 81–82, 32–33, 38.

traumához kapcsolódik, amit megpróbál kompenzálni és orvosolni”.³⁸ A szerzőhöz hasonlóan Austin Sarat is úgy gondolja, hogy a nyugati kultúrában „a jog kitüntetett szerephez jut a katasztrófákkal való megküzdésben, és segít visszaállítani az értelmet a széttört világban”.³⁹ Ideális esetben tehát a per jogi aktusa képes a traumát a tudat nyelvére fordítani,⁴⁰ azonban az igazságszolgáltatás racionális gépezete nem mindig képes ezt a fordítást maradéktalanul elvégezni, amivel azt eredményezi, hogy a trauma megismétlődik a jogi procedúra során.⁴¹ Ezeket a tudattalan ismétléseket felismerve dolgozza ki Felman az igazságszolgáltatás „tudattalanjának” a vizsgálatát, amely a jogi diskurzusban benne rejlő vakfoltokat mutatja ki. E folyamatban kulcsszerepet kap az irodalom és az irodalmiság: a könyv a jog és az irodalom viszonyának kétféle, egymásba játszó konstellációját mutatja fel: az irodalom egyszerre nevezi meg a jogi diskurzus felbomlásának a helyét, és válik a jog derridai értelemben vett szupplementumává.

Felman párhuzamot von Lanzmann filmje és az Eichmann-per között, amennyiben mind a művészi alkotás, mind a jogi aktus a tanúk hangjának visszatérésén alapul: a nürnbergi perhez képest – amely, szimbolikusan megismételve a holokauszt szemtanúkat megsemmisítő aktusát, a közvetlen, személyes beszámolóik mellőzésével, pusztán dokumentumok alapján kísérelte meg vádolni a náci vezetőket – az Eichmann-per nemcsak a dokumentumok, hanem a tanúk részletes meghallgatásán alapult.⁴² A különböző megközelítési módok miatt a két per hatástörténete is eltérő jellegű: míg a nürnbergi per nagy hatással volt a nemzetközi igazságszolgáltatás gyakorlatára, hiszen megteremtette az emberiség elleni bűncselekmények büntetőjogi kategóriáját,⁴³ addig az Eichmann-per a kollektív emlékezetre volt nagyobb hatással, hiszen létrehozta a holokauszt „nagy-elbeszélését”, amely képes lehet elindítani a kulturális traumák feldolgozását.⁴⁴ Az Eichmann-per Felman értelmezésében tartalmazott egy „irodalmi” pillanatot: az egyik szemtanú, K-Zetnyik, aki maga is író volt, vallomása közben elájult a tanúk padján, mintegy literalizálva a „tanúságtétel összeomlásának” *Testimony*-ban kifejtett alakzatát. Míg Hannah Arendt *Eichmann Jeruzsálemben* című könyve szerint ez a jelenet tekinthető a per alapvető félreértéseinek szimptomájaként, addig Felman olvasatában a történet mélyebb értelmet nyernek: a test mint másik kezdett el „beszélni”, és megszakította a jogi kontextus racionális diskurzusát.⁴⁵ Az író ájulásának törté-

³⁸ FELMAN, *Juridical...*, i. m., 60.

³⁹ Austin SARAT, *On „Missed Encounter(s)”: Law’s Relationship to Violence, Death and Disaster = The Claims of Literature: A Shoshana Felman Reader*, ed. Emily SUN, Eyal PERETZ, Ulrich BAER, New York, Fordham UP, 2007, 387–392, 390.

⁴⁰ FELMAN, *Juridical...*, i. m., 122, 150.

⁴¹ *Uo.*, 85, 146.

⁴² *Uo.*, 133.

⁴³ *Uo.*, 1, 134; MENYHÉRT, i. m., 65.

⁴⁴ FELMAN, *Juridical...*, i. m., 123, 127, 134; SUN, PERETZ, BAER, i. m., 399.

⁴⁵ Hannah ARENDT, *Eichmann Jeruzsálemben: Tudósítás a gonosz banalitásáról*, ford. MESÉS Péter, Bp., Osiris, 2000, 248–249; FELMAN, *Juridical...*, i. m., 9, 140, 156.

nete tekinthető a jog és az irodalom közötti viszony allegóriájának, hiszen ez egy olyan szubverzív, „irodalmi”-nak nevezhető pillanata volt a pernek, amelynek segítségével megpillantható volt az, ami a jogi látásmódon túl van, amit az igazságszolgáltatás képtelen megragadni a trauma tapasztalatában. Felman szerint „a jog nyelve a rövidítések, a korlátozások és a totalizáció nyelve. A művészek nyelve pedig a végtelenségé. [...] A jog eltávolítja tőlünk a holokausztot, míg a művészet közelebb hozza.”⁴⁶ A tudat racionális, totalizáló nyelve szükséges „a kulturális trauma nagyságrendjének érzékeléséhez, míg a művészet azt képes visszaszerezni, amit ez a totalizáló aktus kihagyott. [...] A holokauszt tapasztalata ma a jog és a művészet közötti átrendeződő térben (slippage) hozzáférhető.”⁴⁷

Az Eichmann-per mellett a másik fontos eset egy 1990-es éveket meghatározó pert dolgoz fel, az O. J. Simpson-ügyet, melyet sokszor kiáltottak ki „az évszázad perének”. Simpson 1994-ben azzal vádolták meg, hogy megölte volt feleségét, Nicole Brown-Simpson és annak élettársát, Ronald Goldmant. A pert szinte szappanoperaként közvetítette az amerikai televízió, majd 1995-ben Simpson felmentették a vádak alól. A per azonban itt nem ért véget, hiszen a büntetőjogi felmentő ítélet ellenére egy polgári peres eljárás 1997-ben kimondta, hogy Simpson felelős az áldozatok haláláért, és emiatt kártérítést kell fizetnie. A jogi eljárás során mind az ügyészség, mind a védelem az ügyet szélesebb összefüggések rendszerében igyekezett elhelyezni: a nők elleni erőszak, illetve a rasszizmus kontextusában. A két „egymással szembekerülő trauma” közül azonban az ítélet kényszere miatt a bíróság csak az egyiket lehetett képes felismerni: az esküdtszék a rasszizmus elleni szolidaritást választotta a családon belüli erőszakkal szemben, szimbolikusan megismételve a gyilkosságot az áldozat perspektívájának kényszerű figyelmen kívül hagyásával.⁴⁸

Míg az Eichmann-per művészi párjának Lanzmann filmjét tekinthetjük, addig az O. J. Simpson-ügyet Felman Lev Tolsztoj *Kreutzer szonátájával* állítja párhuzamba, amely a maga korában hasonló lázas reakciókat váltott ki az olvasóközönségből.⁴⁹ Az elbeszélés főszereplőjét, Pozdnisevet Simpsonhoz hasonlóan felmentették a felesége meggyilkolásának vádjá alól, hiszen a bíróság úgy ítélte meg, hogy a feleségének állítólagos hűtlensége volt a kiváltó oka a gyilkos indulatnak.⁵⁰ A jogi procedúra így mindkét esetben érzéketlennek mutatkozott az iránt a trauma iránt (a nők elleni erőszak traumája), amit orvosolnia kellett volna.⁵¹ Tolsztoj kisregénye tehát a tett és a büntetés közötti összeegyeztethetetlenségből keletkezik, rávilágítva arra, hogy a jog és az irodalom a traumához való viszonyulás két különböző modelljét képviseli. „Az irodalom az igazságszol-

⁴⁶ FELMAN, *Juridical...*, i. m., 153.

⁴⁷ *Uo.*, 107.

⁴⁸ *Uo.*, 91, 77.

⁴⁹ *Uo.*, 66–67.

⁵⁰ *Uo.*, 74.

⁵¹ *Uo.*, 81.

gáltatás és a trauma közötti feszültségből születik meg a jelentés egy eltérő dimenziójaként”, ezért „a jogi jelentés és az irodalmi jelentés kiegészíti, de ki is siklatja egymást”: az irodalom „a jogi nyelvhez képest nem a lezárást sürgeti, hanem azt hozza felszínre, ami a jogban ellenáll a lezárásnak és nem is lezárható. Az irodalom a trauma lezárhatóságnak való ellenszegülésére emlékeztet minket.”⁵² Felmannál az irodalom tehát a jog szupplementumává válik, hiszen amit az igazságszolgáltatás racionális beszédmódja képtelen volt megoldani, azt az irodalom képes újra felnyitni.⁵³ Az irodalomnak ebben a reprezentációjában is felismerhető a Felman-féle *la chose littéraire* fogalma, amelyet korábbi írásaiban a retorikával és az ironiával hozott kapcsolatba. A traumaelmülethez hasonlóan az irodalom itt is etikai potenciált hordoz, hiszen arról a büntudatról beszél, amelyet a jogi diskurzus által kialakított ítélet képtelen volt maradéktalanul eltüntetni.⁵⁴

A történelem traumaként való újrafogalmazása

Felman és Laub *Testimony* című könyvének textualitással, történelemmel és referencialitással kapcsolatos érdeklődését a kötet bevezetőjében szereplő kiazmussal, a „szöveg kontextualizálásával” és a „kontextus szöveggé váló olvasásával” lehet a legérzékletesebben leírni.⁵⁵ A szöveg textualitásának kimutatását célzó dekonstruktív erőfeszítések mellett itt már markánsan észrevehető annak szükségessége, hogy az olvasottakat ne pusztán önmagukban, a történeti kontextusukból kiszakítva vegyük figyelembe: a retorikai olvasást a kontextus analízisének kell kiegészítenie. A kontextualizálás azonban nem a szöveg textualitásából eredő retorikai problémák elsimítását jelenti, hiszen J. Hillis Millerhez hasonlóan Felman és Laub is az irodalom történelemhez fűződő viszonyát „problémaként, és nem megoldásként” veti fel.⁵⁶ Csakúgy, mint az újhistorizmus, amely túl kívánt lépni mind „a dekonstrukciós megközelítés formalizmusán, mind

⁵² Uo.

⁵³ A nyitottság és a lezárhatóság szempontjából szimptomatikus az utószó, amelyet Tolsztoj a botrányokat követően illesztett a *Kreutzer-szonátához*. Az utószó a jogi aktus paradoxonjaiból eredő irodalmi szöveg nyitottságát és etikai „tévelygését” erkölcsi allegóriaként prezentálja, újra rövidre zárva az olvasás folyamatát. Lev TOLSTOJ, *Utószó a „Kreutzer-szonátához”* = L. T., *Ivan Iljics halála: Elbeszélések*, ford. GELLÉRT György, Bp., Európa, 2003, 355–372.

⁵⁴ Barbara Johnson 1980-as, Herman Melville *Billy Budd*-járól írott elemzése is alapvetően hasonlóan képzelel el a jog és az irodalom viszonyát. Barbara JOHNSON, *Melville ökle – Billy Budd kivégzése: Egy zárszó értelme*, ford. VÖÖ Gabriella = *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, SZAMOSI Gertrud, SÁRI László, Bp., Osiris, 2002, 352–375. Egy későbbi kötetében Johnson így fogalmaz: „az irodalmat legjobb, ha egy olyan helyként értjük, ahol az eldönthetlenségek fenntarthatóak és vizsgálhatóak, ahol a kérdések megvédhetőek attól, hogy idejekorán megerősítsék a fennálló paradigmákat.” Barbara JOHNSON, *The Feminist Difference: Literature, Psychoanalysis, Race, and Gender*, Cambridge, Harvard UP, 1998, 13.

⁵⁵ FELMAN, LAUB, *i. m.*, xv.

⁵⁶ J. Hillis MILLER, *Versions of Pygmalion*, Baltimore, Harvard UP, 1990, 33.

a régi historizmus pozitívizmusán.⁵⁷ Az újhistorizmusra gondolva Felman és Laub kiazmusában Louis A. Montrose kiazmusát fedezhetjük fel, aki *A reneszánsz mint hivatás: A kultúra poétikája és politikája* című tanulmányában egyszerre kívánta vizsgálni a szöveg történetiségét és a történelem textualitását. Montrose és az újhistoristák a történelmet nem stabil, szöveget megelőző és magyarázó háttérként látták, hanem megvilágították „a diskurzív és a materiális tartományok dinamikus, instabil, kétirányú viszonyát”.⁵⁸ A dekonstrukció formalizmusának újhistorizmus felé történő elmozdulása sejtetően a de Man-ügynek volt köszönhető, amely után jelentősen felerősödött az igény a dekonstruktív kritika történelemhez fűződő viszonyának tisztázása iránt.

Az újhistorizmus poétikai-materialista kérdésmódjának felhasználása mellett ide kapcsolható de Man *Az eltorzított Shelley* című tanulmányából származó modell, amelyben a referencialitás és a történelem dimenziója traumatikus eseményként formálja a szöveget és annak hatástörténetét. „Shelley tényleges halála és testének ezt követő eltorzítása (disfigurement)” miatt töredékben maradt a *The Triumph of Life* című költeménye, és de Man tézise szerint ez „az eltorzult (defaced) test jelen van a kézirat utolsó oldalának margóján és elválaszthatatlan részévé vált a költeménynek. Ezen a ponton a figurációt és a kogníciót valójában egy olyan esemény szakítja meg, amely a szöveget alakítja, ám nincs jelen annak reprezentált vagy artikulált jelentésében. Egy olyan szöveg léte, amelyet egy tényleges esemény öntött formába, látszólag a véletlen játéknak tudható be, ám a *The Triumph of Life* olvasata alátámasztja, hogy ez a megcsonkított textuális modell egy olyan törés sebhelyét teszi láthatóvá, amely rejtetten minden szövegben jelen van.”⁵⁹

Felman, Caruth, de akár de Man írásainak értelmezése során több alkalommal felismerhetjük az itt leírt szövegekben jelen levő „megcsonkított textuális modellt”. Felman részletesen ír Walter Benjamin öngyilkosságáról, aminek következtében töredékben maradt nagyszabású történeti reflexiója. Ebben az olvasatban Benjamin öngyilkossága értelmezhető egyfajta „aláírásként”, ami paradox módon, a kogníciótól az aktusig haladva valójában kiteljesíti a munkáját.⁶⁰ Caruth szintén lokalizál egy törést Sigmund Freud *Mózes és az egyistenhit* című munkájában, amelynek a felépítése a zsidóüldözés történelmi traumájáról árulkodik. Caruth szerint a törés a mű két előszava közé ékelődik be, és „éppen e törés által őrzi meg a történelmet” Freud szövege.⁶¹ Ezen kívül a fent leírt modell alkalmazható magának de Mannak az írásaira is, hiszen 1983-as halá-

⁵⁷ Peter Uwe HOHENDAHL, *A Return to History?: The New Historicism and Its Agenda*, *New German Critique*, 1992, 87–104, 87.

⁵⁸ Louis A. MONTROSE, *Professing the Renaissance: The Poetics and Politics of Culture = The New Historicism*, ed. H. Aram VEESER, New York, Routledge, 1989, 15–36, 23.

⁵⁹ Paul DE MAN, *Az eltorzított Shelley*, ford. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán = *Újragondolni a romantikát*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., Kijárat, 2003, 159–188, 182.

⁶⁰ FELMAN, *Juridical...*, i. m., 50. Felman elméletének implicit kritikáját lásd Barbara JOHNSON, *Mother Tongues: Sexuality, Trials, Motherhood, Translation*, Cambridge, Harvard UP, 2003.

⁶¹ CARUTH, *Unclaimed...*, i. m., 20–21.

la megakadályozta az *Esztétikai ideológiában* megkezdett munka befejezését, amely feladat így volt kollégáira és tanítványaira hárult. Wlad Godzich szerint de Man „teljesen tisztában volt azzal, hogy a megkezdett feladatot nem tudja majd befejezni. A hátrahagyott írásai arra intenek minket, hogy a munkáját folytatva magunk is az általa kialakított módon olvassuk a szövegeit.”⁶² A Shelley-recepció esetében tapasztalt emlékműállítás de Man kritikai hagyatékát sem kerülte el, gondoljunk csak a *Yale French Studies* de Man tiszteletére kiadott 1985-ös számára. A történelem újabb „traumatikus visszatérése” lehetünk szemtanúi a de Man-ügy kirobbanása kapcsán is, ami alapvetően változtatta meg de Man életművének olvashatóságát: de Man „személyes története részévé vált a dekonstruktív kritika etikájáról folyó vitának.”⁶³

A de Man, Felman és Caruth írásaiból kiolvasható történelemkoncepció – mint a valós traumatikus visszatérése – tehát meglehetősen távol áll a történelem pozitivistá/humanista modelljétől, amely egy tudatos szubjektummal és a tudatos megértés számára közvetlenül hozzáférhető eseményekkel számol. Ez a felfogás ugyanis képtelen figyelembe venni azokat a jelenségeket, amelyek a trauma tapasztalatában megmutatkoznak, mint például a szimbolizáció hiánya, a késleltetett felismerés vagy az ismétléskényszer, hiszen az érzékelés és a megértés lehetőségei ebben az esetben jelentősen korlátozottak. Egyikük sem tagadja a referencialitást, a történelem, a politika, az etika vagy az igazságosság lehetőségét, mindössze azt vonják kétségbe, hogy ezeknek „az érzékelés vagy a megértés törvényei lennének a modelljei.”⁶⁴ Caruth szerint a „trauma zavarbaejtő tapasztalatában – mind megtörténtében, mind a megértésére irányuló erőfeszítésben – elkezdjük felismerni egy már korántsem egyértelműen referenciális történelem lehetőséget (tehát ami nem a tapasztalat és a referencia egyszerű modelljén alapul). A trauma fogalmán keresztül láthatóvá válik az, hogy a referencialitás újragondolásának nem a történelem felszámolása a célja, hanem hogy rámutasson: ott öltöhet testet a történelem, ahol a közvetlen megértés erre képtelen.”⁶⁵ Ennek a modellnek a forrása Freud *A halálösztön és az életösztönök* című munkája, amely egyfajta kettéválást tételez a „tudat” és az „emlékezet” között.⁶⁶ Freud radikális belátása szerint a tudatosság és az emléknymok képződése kizárják egymást.⁶⁷ E hipotézis alapján a történelem effektusai olyan inskripciókként vésődnek a tudatra, amelyek jelentése nem elérhető: a traumaelmélet tehát a történelmet olyan tapasztalatként írja le, ami trauma-

⁶² Wlad GODZICH, *Foreword: The Tiger on the Paper Mat* = Paul DE MAN, *The Resistance to Theory*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 2002, ix–xviii, xi.

⁶³ EAGLESTONE, *i. m.*, 95. Felman egy hosszú tanulmányt szentelt de Man hiányzó vallomásának, ennek kritikáját lásd LACAPRA, *Representing...*, *i. m.*, 116–125. A zuhanás (fall) alakzatának de Man szövegeiben betöltött szerepét vizsgáló Caruth-tanulmány szintén tekinthető a de Man-ügyre adott indirekt válaszként: CARUTH, *Unclaimed...*, *i. m.*

⁶⁴ CARUTH, *Insistence...*, *i. m.*, 2.

⁶⁵ CARUTH, *Unclaimed...*, *i. m.*, 11. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶⁶ NEWMARK, *i. m.*, 237, 239.

⁶⁷ Sigmund FREUD, *A halálösztön és az életösztönök*, ford. KOVÁCS Vilma, Bp., Múzsák, 1991.

ként íródik bele a szubjektum életébe. Ezért figyelmeztet minket LaCapra, hogy a trauma és a történelem dinamikájának összekapcsolása nem vezethet a két fogalom teljes özszemosásához.⁶⁸ Szerinte Caruth megközelítésében „a trauma nemcsak a történelem lehetőségfeltételeként posztulálódik, hanem gyakran össze is keveredik a történelemmel”.⁶⁹ Az a veszély fenyeget tehát, hogy a történelem fogalma a pozitivista/humanista történelemfelfogás másikjaként allegorizálódik, a trauma tapasztalata pedig a tudat és a történelem viszonyának paradigmaticus modelljévé lép elő.

A trauma „monumentális” és „kritikai történelme”

Felman előszava a *Writing and Madness* című kötetének 2003-as újrakiadásához alapvetően két részre osztja írásait: „az irodalom kritikai vizsgálatát felváltotta a történelem kérdéseinek (jogi tényeknek és történelmi eseményeknek) az elemzése”, emiatt a „valóság és a referencialitás problémái egyre fontosabb szerepet töltek be a köteteimben”.⁷⁰ A korai kötetekben kétségtelenül központi szerepet játszott az irodalom pszichoanalitikus-retorikai elemzése, majd ez a dekonstruktívnek nevezhető szempont később a trauma és az igazságszolgáltatás alakzatainak vizsgálatával egészül ki. Tézisem szerint a két korszakot összekötő kapocs Felman *What Does a Woman Want?* című kötete, amely Freud nőiséggel kapcsolatos elhíresült kérdését szem előtt tartva alakít ki egy sajátos feminista nézőpontot. A könyv két Balzac-novellákat olvasó fejezete – érdekes módon – már a *Writing and Madness* című kötet eredeti, francia kiadásában is szerepelt, a harmadik tanulmány pedig a de Man emlékének szentelt, Freud Irma-álmáról szóló *Postal Survival* átdolgozása.⁷¹ A tanulmányok viszont csak 1993-ban jelentek meg külön kötetben, egy évvel a traumaelméletet megalapító *Testimony* után, tehát miután összeálltak Felmannak a trauma pszichodinamikájáról alkotott nézetei. A traumaelmélet sórtára hatja át a *What Does a Woman Want?* elméleti keretét, ami így lehetővé tette a kötet befejezését, és hírt adott Felman feminista perspektívájának megképződéséről.⁷² A *Testimony* és a *What Does a Woman Want?* című kötetek viszonya azért különösen érdekes, mert körvonalazható belőlük a trauma „monumentális” és „kritikai történelme”: a Laubbal közösen kiadott könyv megalkotta a trauma tapasztalatának elemzésére szolgáló pszichoanalitikus és retorikai fogalomkészletet, míg a feminista szempontú kötet a *Testimony*-ból szinte teljesen hiányzó női nézőpontot dolgozza ki.

Felman a könyv bevezetőjében bevallja, hogy a női vágy kérdésének vizsgálata kés-

⁶⁸ LACAPRA, *Writing...*, i. m., 76.

⁶⁹ LACAPRA, *Representing...*, i. m., 14.

⁷⁰ Shoshana FELMAN, *The Story of the Book Seen Retrospectively: Preface to the New Edition* = S. F., *Writing and Madness: Literature/Philosophy/Psychoanalysis*, Palo Alto, Stanford UP, 2003, 1–10, 5.

⁷¹ Shoshana FELMAN, *La folie et la chose littéraire*, Paris, Éditions du Seuil, 1978; Shoshana FELMAN, *Postal Survival, or the Question of the Navel*, Yale French Studies, 1985, 49–72.

⁷² FELMAN, *What...*, i. m., 13.

leltette a kötet befejezését,⁷³ egészen addig, amíg a női önéletrajz és a trauma tapasztalásának mélyebb összefüggései láthatóvá nem váltak számára.⁷⁴ A női önéletrajz két alapvető problémát vet fel a feminista gondolkodók számára. Egyfelől, hogyan reprezentálhatják a nők hitelesen az identitásukat egy olyan műfajban, amely alapvetően férfielvű értékek megjelenítésére született?⁷⁵ Másfelől, hogyan léphetnek túl azokon a patriarchális kultúra által hagyományozott nemi ideológiákon, amelyek a nőiség mibenlétét szabályozzák?⁷⁶ Felman tézise szerint „a nőknek nincs valódi emléküik az önéletrajzokról, vagy legalábbis nem képesek azt az emlékképek szándékos előhívásával megteremteni. A férfiakhoz képest, akik az önéletrajzukat a memóriájukból írják, a női önéletrajz arról szól, amit az emlékezet nem képes – egységes egészként – tárolni, de amelynek fragmentumai mindig megjelennek az írás folyamatában.”⁷⁷ Meggyőződése szerint „minden nő élete tartalmazza, explicit vagy implicit módon, egy trauma történetét. [...] [A] női lét traumatizált lét”⁷⁸ – ezért jóval gyakoribbak a törések a női önéletrajzokban.⁷⁹ Felman szerint tehát ugyanazoknak az alakzatoknak a segítségével válnak olvashatóvá a nők által írt autobiográfiák, amelyek meghatározó szerepet töltenek be a *Testimony* című könyvben is: a tanúságtétel, a történetmondó és a hallgató között kialakuló kötelék (bond), a más nőkhöz szóló aposztrófikus megszólítás és a (női) hang viszszeresése.

Míg a *Testimony* című kötetben háttérben maradnak a társadalmi-nemi megfontolások, addig a *What Does a Woman Want?* című könyvben a trauma szótára felett a feminista nézőpont látszik átvenni az irányítást, azt sugallva, hogy Felman a trauma diskurzusának egyszerre két narratíváját írja. A *Testimony* tekinthető a trauma – Nietzsche szavaival –, „monumentális történelmeként”,⁸⁰ amely a holokauszt megrendítő ta-

⁷³ Uo., 10.

⁷⁴ Uo., 14, 156.

⁷⁵ Barbara JOHNSON, *A World of Difference*, Baltimore, The Johns Hopkins UP, 1987, 154.

⁷⁶ *Women, Autobiography, Theory: A Reader*, Madison, szerk. Sidonie SMITH, Julia WATSON, The University of Wisconsin Press, 1998, 12.

⁷⁷ FELMAN, *What... i. m.*, 15.

⁷⁸ Uo., 16. Mindkét idézetben felismerhető, hogy Felman nem riad vissza a nemi esszencializmustól, még ha ez szembemegy az egyébként dekonstrukciónak mondható kritikai gyakorlattal. A *What Does a Woman Want?* máshol is tartalmaz ehhez hasonlóan esszencialista kijelentéseket, különösen akkor, amikor a dekonstruktív kritikában felismert retorikai ambivalenciákat Felman a nőiség számára sajátítja ki. Felman *Postal Survival* című tanulmánya azért különösen érdekes, mert bemutatja azt a módot, ahogyan de Man dekonstruálta az ehhez hasonlóan esszencialista gondolatmenetét Freud Irma-álmáról. Túlzás lenne persze azt állítani, hogy a férfi szerzők által írott önéletrajzok mentesek lennének a trauma tapasztalatától, azt hiszem, Felman arra gondol itt, hogy a női önéletrajzok még radikálisabban hozzák felszínre azokat az ambivalenciákat, amelyek sok esetben a férfi önéletrajzokban is megvannak, de a szöveg elrejtje őket bizonyos retorikai megoldások segítségével.

⁷⁹ SÉLLEI Nóra, *Tüköröm, tükröm...: Író nők önéletrajzai a 20. század elejéről*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 32.

⁸⁰ Friedrich NIETZSCHE, *A történelem hasznáról és káráról*, ford. E. BÁRTFAI László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1995.

paszthalatával küzdve alapozza meg a traumaelmélet fogalomkészletét, elméleti összefüggéseit és olvasási gyakorlatát. *What Does a Woman Want?* – a *Testimony* feminista szupplementumaként – a trauma „kritikai történelmét” írja meg, azokból a töredékekből kiindulva, amelyeket a „monumentális történelem” kihagy, kizár, vagy elfelejt. Felman utóbbi nézőpontja rokonítható Laura S. Brown *Not Outside the Range: One Feminist Perspective on Psychic Trauma* című tanulmányával, amely a Caruth által szerkesztett *Trauma* című gyűjteményes kötetben jelent meg.⁸¹ Brown itt a pszichiátria feminista kritikáját adja, hiszen az képtelen felismerni azokat a „privát, titkos, alattomos (insidious)” traumákat, amelyeknek bizonyos emberek, például a nők, a színesbőrűek, a melegek, a szegények vagy a mozgássérültek szinte nap mint nap ki vannak téve.⁸² Ha a DSM-III a traumatikus eseményt úgy határozza meg, hogy az „kívül esik az emberi tapasztalat határain”, akkor az állapítható meg, hogy az „ember” fogalma itt a nyugati, fehér, középosztálybeli férfi fogalmának szinonimája.⁸³ Ez egy olyan vakfoltot eredményez a pszichiátriában, amelynek a traumaelmélet is részben az örököse. A traumaelmélet már eleve magában hordozza ennek a vakfoltnak a kritikáját is, ahogy azt Felman és Brown traumaelméleten belülről megfogalmazott feminista revíziói is mutatják.

A traumaelméleten kívülről érkező szigorú kritikák elsősorban azt kifogásolták, hogy Freud nyomán Caruth is milyen paradigmátikus szerepet tulajdonít Tankréd és Clorinda parabolájának Torquato Tasso *Megszabadított Jeruzsálemében*. Freud az ismétlési kényszer megható irodalmi megjelenéseként tekintett a történetre,⁸⁴ Caruth számára az allegória pedig „több mint egy pszichoanalitikus igazságnak egy irodalmi példája; a költői történetet lehetséges a trauma freudi elméletének kifejtetlen implikációjáról, valamint az irodalom és az elmélet közötti elengedhetetlen viszonyról szóló parabolaként is olvasni”.⁸⁵ Sigrid Weigel jelezte, hogy mind Freud, mind Caruth megközelítésével az egyik baj az, hogy nem történik meg az epizód olvasása, tehát pusztán az elmélet illusztrációjává silányodik a történet.⁸⁶ Emellett, ahogy arra többen rámutatnak, mind feminista, mind posztkolonális szempontból aggályos az, hogy Freud és Caruth elemzésében Tankréd válik a par excellence traumatizált szubjektummá, annak ellené-

⁸¹ Laura S. BROWN, *Not Outside the Range: One Feminist Perspective on Psychic Trauma = Trauma...*, i. m., 100–112.

⁸² BROWN, i. m., 102–103.

⁸³ *Uo.*, 100–101. A DSM (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – A Mentális Zavarok Diagnosztikai és Statisztikai Útmutatója*) az American Psychiatric Association (APA, Amerikai Pszichiátriai Egyesület) által kiadott, általánosan használt, átfogó útmutató a mentális zavarokról. Brown tanulmányának megírása idejében az 1987-es DSM-III-R volt érvényben, ezt követte a DSM-IV 1994-ben, majd a DSM-IV-TR 2000-ben. A könyv legújabb kiadása, a DSM-V 2013-ban várható.

⁸⁴ FREUD, *A halálösztön...*, i. m., 3.

⁸⁵ CARUTH, *Unclaimed...*, i. m., 3.

⁸⁶ Sigrid WEIGEL, *The Symptomatology of a Universalized Concept of Trauma: On the Failing of Freud's Reading of Tasso in the Trauma of History*, *New German Critique*, 2003, 85–94, 88.

re, hogy ő egyszerre a tettes is.⁸⁷ Amy Novak tanulmánya Clorinda sebből megszólaló hangját is tovább pozicionálja, hiszen „a sebből felhangzó hang sem nem egy univerzális hang, sem pedig egy általános női hang, hanem egy női hang fekete Afrikából”⁸⁸ A posztkoloniális kritika felől emiatt sok felhívás érkezett a „traumaelmélet dekolonizációjára”,⁸⁹ ugyanis az „majdnem kizárólag a nyugati fehérek traumatikus tapasztalataival foglalkozik, és csak az euro-amerikai kontextus kritikai eljárásait alkalmazza”.⁹⁰ Stef Craps és Gert Buelens meglátása szerint egy ilyesfajta „dekolonizáció” nélkül akár a traumaelmélet, akár a dekonstrukció etikája üres fecsegés marad.⁹¹

Konklúzió

Felman és Caruth könyveit olvasó dolgozatom arra tett kísérletet, hogy értelmezze az irodalmiság alakzatát és szerepét a traumaelméletben, rámutatva a történelem traumaként való újrafogalmazására, valamint az irodalom trauma és igazságszolgáltatás viszonyában betöltött szerepére. Tézisem szerint az irodalom különösen fontos szerepet tölt be a traumaelméletben: tanúságtételként a felejtés ellenében hat, az aposztrof és a prozopopeia alakzatán keresztül pedig újra arcot képes adni a történelem által eltörölt másoknak, megszólíthatóvá teszi a másikat. A traumaelmélet értékelhető dekonstrukció „történelemhez való visszatéréseként”, amennyiben a történelmet a trauma pszichoanalitikus fogalma szerint értelmezte újra, újrendezve a tudat és a történelem közötti hagyományos viszonyrendszert. Felman és Caruth szövegeiben a „történelem” a valós visszatéréseként érthető, amely életeket és életműveket alakít. Dolgozatom számot vet a traumaelmélet kettősségével is, amelyet többen kritikával illettek: mind a feminista, mind a posztkoloniális kritika részéről markáns észrevételek érték a traumaelméletet amiatt, hogy bizonyos szubjektumok tapasztalatait képtelen traumákként érteni, hiszen a traumatizált szubjektum prototípusaként a nyugati, középosztálybeli férfit állította be. Elméletem szerint míg a Felman- és a Caruth-féle traumaelmélet érthető,

⁸⁷ LACAPRA, *Writing...*, i. m., 182; Wendy S. HESFORD, *Reading Rape Stories: Material Rhetoric and the Trauma of Representation*, College English, 1999/2, 192–221, 204; Ruth LEYS, *Trauma: A Genealogy*, Chicago, University of Chicago Press, 2000, 297; Michael ROTHBERG, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, Stanford, Stanford UP, 2009, 89; Mairi Emma NEEVES, *Apartheid Haunts: Postcolonial Trauma in Lisa Fugard's Skinner's Drift*, Studies in the Novel, 2008/1–2, 108–126, 124.

⁸⁸ Amy NOVAK, *Who Speaks? Who Listens?: The Problem of Address in Two Nigerian Trauma Novels*, Studies in the Novel, 2008/1–2, 31–51, 32.

⁸⁹ Michael ROTHBERG, *Decolonizing Trauma Studies: A Response*, Studies in the Novel, 2008/1–2, 224–234, 226.

⁹⁰ Stef CRAPS, Gert BUELENS, *Introduction: Postcolonial Trauma Novels*, Studies in the Novel, 2008/1–2, 1–12, 2.

⁹¹ *Uo.*, 3.

Friedrich Nietzsche kifejezésével, a trauma „monumentális történelmeként”, addig ezek a – részben Felman és Caruth kötetében is megjelenő – feminista és posztkoloniális kihívások a trauma „kritikai történelmét” körvonalazzák, amelyből kiolvasható a traumaelmélet további finomításának imperatívusza.

GYULA SOMOGYI

Between Deconstruction and Ethics

The Figures of Trauma in the Texts of Shoshana Felman and Cathy Caruth

The essay investigates what role the notion of trauma gets in the texts of Shoshana Felman and Cathy Caruth: trauma enables both authors to open up Paul de Man's textually oriented deconstructive approach to questions of referentiality, history and ethics. After studying three main features of trauma theory (how does literature and the literary figure in trauma theory, what link is there between trauma and jurisprudence, and how does trauma become the paradoxical model of the relationship between consciousness and history), the essay confronts it with recent critiques arriving mainly from feminism and postcolonial theory.